

Erős Ferenc

PSZICHOANALÍZIS ÉS POLITIKA: KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK¹

A tanulmány áttekinti a pszichoanalízis társadalomképének, a társadalmi és politikai folyamatokról alkotott felfogásának változásait az elmúlt több mint egy évszázadban. A frankfurti iskola „kritikai elméletéből”, Adorno, Erich Fromm és Wilhelm Reich munkásságából kiindulva foglalkozik a hatalmi orientáció, illetve a tekintélyelvűség problémájával. Megvizsgálja, hogy a huszadik század politikai eszméi és ideológiai (köztük a marxizmus, a szocializmus, a feminizmus, a posztmodern gondolkodás) milyen kihívásokat jelentettek a pszichoanalízis számára. Végül, felteszi azt a kérdést, hogy történelmi traumák és totalitárius diktatúrák tapasztalatai után van-e érvényes mondanivalója a pszichoanalízisnek a nem-traumatikus, demokratikus folyamatokról.

Kulcsszavak: hatalom, politika, tekintélyelvűség, kritikai elmélet

A hetvenes évek elején az akkori Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában dolgoztam, ahol fiatal, kezdő és teljesen naiv kutatóként belecseppentem a közvélemény- és kommunikációkutatásba. Ezen belül a politikai attitűdök témája kezdett érdekelni, és kezembe került a híres amerikai politológus és közvélemény-kutató, Harold Lasswell egyik könyve, az először 1930-ban megjelent *Pszichopatológia és politika* (Lasswell 1930) amely talán először hívta fel a figyelmet a pszichoanalízis és a politika kapcsolatára. A politika, állítja Lasswell, alapvetően nem más, mint *döntéshozatali folyamat*, amelynek során a hatalom birtokosai hatalmuk érvényesítésének módjairól és eszközeiről hoznak döntéseket.

„Ha pedig a politika legfőbb terepe a hatalom - írja egy másik, később írásában -, akkor világossá válik, hogy a pszichoanalízis miképpen járulhat hozzá a politikához. A pszichoanalízis segítségével megtudhatunk valamit azokról a feltételekről, amelyek között az egyének arra törekednek, hogy mások felett hatalmat gyakoroljanak. Továbbá, lehetővé teszi, hogy vizsgálat tárgyává tegyük azokat a helyzeteket, amelyekben emberek egyes csoportjai erőszakosan rákényszerítik magukat más csoportokra. Vagyis, a pszichoanalízis az egyik legkifinomultabb módszert bocsátja a modern tudomány rendelkezésére ahhoz, hogy

¹ Az MPE 19. őszi konferenciáján, 2012. október 6-án a Ferenczi Sándor emlékérem átadása alkalmából tartott előadás szerkesztett változata

azonosítani tudja azokat az egyéneket, akik szeretik a hatalmat, és megjósolhatja, mikor fognak élni hatalmukkal.” (Laswell 1946, 64. o.)

Vajon kik azok az egyének, akik „szeretik a hatalmat”? A hatalom megszállottjait lasswelli megszállottsággal keresve további olvasmányaim során talákoztam először – Adornónak és munkatársainak klasszikus művében - a *tekintélyelvű személyiség* fogalmával. (Adorno et al. 1950) A „tekintélyelvű személyiség” mint olyan mindnyájunk régi, kedves közös ismerőse: a mindennapi életben éppúgy találkozhatunk vele, mint történelmi, politikai olvasmányainkban, műalkotásokban, vagy éppen az újságok bűnügyi rovatában. A zsarnoki családapáktól, basáskodó főnököktől a legkülönbözőbb rendű és rangú diktátorokon át a félkatonai szervezetekben masírozó gárdistákig, terrorista bűnözőkig és rasszista tömeggyilkosokig, a banális Gonosztól a legkevésbé banálisig számtalan variációját ismerjük, személyes tapasztalatból vagy hallomásból. A tekintélyelvűség azonban Adornóék felfogásában nem csupán címke, hanem *szindróma*, amely meghatározott pszichológiai tünetekkel, a percepció, a gondolkodás, a fantázia és az érzelmi élet koherensen összefüggő jellegzetességeivel írható le: konvencionizmus, alárendelődés a hatalomnak és agresszió a gyengébbekkel szemben, destruktivitás, erőszak és cinizmus, nagyfokú hajlam az indulatok kivetítésére, a bűnbakképzésre, az összeesküvés-elméletek kritikátlan elfogadása, merev, sztereotip gondolkodás, a komplex, többértelmű, szinesztéziás érzékleti benyomások elutasítása, a szexuális késztetések titkos kíváncsisággal társuló, prűd elfojtása, s nem utolsósorban babonás hiedelmek, vonzódás mindenféle misztikus, ezoterikus tanokhoz. Azok, akikre e tünetcsoportra jellemző tulajdonságok átlagon felüli mértékben és viszonylag tartósan jellemzők, e felfogás szerint külön személyiségtípushoz, az autoriter, avagy tekintélyelvű személyiség típusához tartoznak. Ennek a szindrómának a „diagnosztizálására” dolgozták ki az úgynevezett „F-skálát”, azaz „fasizmusskálát” mint személyiségvizsgáló eljárást, amely elvben alkalmas arra, hogy statisztikailag mérhetővé tegye, kiben milyen mértékben vannak jelen ezek a tulajdonságok és készzetések. (Adorno et al. 1950)

Olvasmányélményeim kíváncsivá tettek arra, hogy az akkori, tehát a hetvenes évekbeli magyar társadalmat és a politikai rendszert milyen mértékben hatja át a tekintélyelvűség, különös tekintettel a „baloldali tekintélyelvűsége”, amelynek meglétére az antifasiszta hagyományhoz kapcsolódó Adornóék még csak homályosan, nem minden ambivalencia nélkül utaltak 1950-ben. A hidegháború kezdetén, az egyre növekvő antikommunizmus légkörében éppen ez – a baloldali elfogultság - volt az egyik fő vád ellenük. Ami az én

terveimet, vagy inkább fantáziáimat illeti, empirikus tekintélyelvűség- vizsgálatra már csak a rendszerváltás időszakában kerülhetett sor, akkori szociológus-hallgatóim, majd kollégáim, Enyedi Zsolt, Fábíán Zoltán, Fleck Zoltán és mások segítségével.

Az eredményekről most itt csak annyit mondhatok, hogy az autoriter személyiség „köszöni szépen, jól van”; túlélté különféle totalitárius rendszerek, diktatúrák bukását, és új erőre kapott a közép- és kelet-európai rendszerváltások nagy társadalmi és politikai viharai után, virágzik ma is, mint lépten-nyomon Önök is tapasztalhatják. A sokat vitatott F-skála pedig, úgy látszik, minden elméleti és módszertani nehézség ellenére jól működik, még rövidített, átalakított, aktualizált formákban is. Megalkotóinak valószínűleg sikerült az emberi személyiség olyan dimenzióját megragadni, amely viszonylag független a változó kulturális és politikai kontextusoktól, társadalmi-gazdasági meghatározottságoktól. Ebben a vonatkozásban némiképp a Szondi-teszthez hasonlít, amely mint pszichodiagnosztikai teszt módszer jól működik, noha elméleti alapjai homályosak és idejétmúltak.² Bár tehát a hetvenes években nem volt módom „Adorno magyar követőjeként” belefogni egy nagy kelet-európai tekintélyelvűség-kutatásba, igyekeztem beleásni magamat az elméleti háttérbe, amelyből *Gestalt*ként emelkedett ki a pszichoanalízis, mindenek előtt Freud tanítása az Ödipusz-komplexusról, az elfojtásról és a projekcióról, mindarról, amit Adornóék a tekintélyelvűség kialakulása kora gyermekkori gyökereinek, meghatározó feltételeinek tartottak. Ez ma már talán kevésbé tűnik meglepőnek, de akkor, negyven évvel ezelőtt számomra nagy felfedezésként hatott. Annál is inkább, mivel belekóstoltam a frankfurti iskola kritikai elméletébe is, amelynek Adornóék *Tekintélyelvű személyiség-e* kései leágazása, többek szerint zsákutcája volt. A kritikai elmélet pedig, amely pedig ízig-vérig marxista alapokon állt, ezer szállal kötődött a pszichoanalízishez. Ez akkor meglehetősen eretnekségnek tűnt, hiszen a „hivatalos” marxizmus még a hetvenes években is, ha egyáltalán gondolt róla valamit, holmi „burzsoá ideológiának” minősítette a freudizmust, ezzel szemben a pszichoanalitikusok zöme úgy félt a marxistáktól, mint a tűztől, és pedig joggal, hiszen éppen a marxista ideológia nevében üzték ki őket többször is a tudomány fényes oszlopcsarnokából éppúgy, mint a rendelők félhomályából (miközben a nácik is hasonló dolgokat műveltek a pszichoanalízissel, csak még durvább eszközökkel, amit „árjásításnak” neveztek, hogy ne feledkezzünk meg Göring birodalmi Marsall jeles rokonáról, Matthias Göring professzorról, a Német Pszichoterápiás Intézet alapítójáról sem).³

² Lásd erről részletesebben: Fábíán 1999, Erős 2001, Enyedi és Erős (szerk.) 1999.

³A pszichoanalízis náciizmus alatti történetéről lásd például: Cocks 1985, Frosh 2005.

Én azonban nem nagyon ijedtem meg az eretnecség vádjától, sőt, 1982-ben sikerült megvédenem kandidátusi disszertációm, amely a freudomarxizmusról szólt, arról a témáról, amely a lehetetlen ígézetével vonzott.⁴ A dolgozatban kitüntetett szerepet kapott akkori kedvencem, Wilhelm Reich, a SEXPOL atyja, aki aztán igazán eretnek volt. Minden létező mozgalomból kizárták, még azokból is, amelyeknek nem volt tagja, a kommunista pártokból éppúgy, mint a pszichoanalitikus egyesületekből. Az FBI által szigorúan ellenőrzött, egyébiránt sokak által örültnek és sarlatánnak tartott, marginális figuraként halt meg egy amerikai börtönben 1957-ben. 1968 után a diákmozgalmakban támadt fel, aztán Dušan Makavejev jugoszláv filmrendező nevezetes W. R. filmjében (1970), s ma a különféle szomatoterapiás irányzatokban éli reneszánszát. Engem azonban nem a kései vagy a poraiból feltámadt Reich érdekelt, hanem a szexuálpolitika Reich-je. Az a Reich, aki már 1933-ban kísérletet tett a fasizmus, mint tömegpszichológiai jelenség megmagyarázására, abból a meglepő, de nem alaptalan gondolatból kiindulva, hogy a fasizmus fő hordozói a szexualitásuk kiélésében gátolt kispolgárok tömegei, a fasizmus mint kollektív *politikai orgazmus* nem más, mint a genitális orgazmus torz helyettesítője, pótléka. (Reich 1933)

Reich mellett egy másik, kevésbé polgárpukkasztó, de annál fontosabb figura keltette fel az érdeklődésemet: Erich Fromm. Nem annyira a humanista pszichológusként ünnepezt, a szeretet vallását hirdető kései Fromm, mint inkább a harmincas évek „kemény” Frommja érdekelt, a frankfurti iskola pszichoanalitikusa és szociálpszichológusa, aki már Adornóéket jóval megelőzve empirikus társadalomlélektani felmérést végzett a tekintélyelvűségről német munkások és alkalmazottak körében. Fromm a politikai tekintélyelvűség és a tekintélyelvű karakter mint egyéni pszichológiai konstruktum, a társadalom politikai és libidinózus struktúrája közötti közvetítő láncszemet a „családban” találta meg, a képmutató és az ösztön-megnyilvánulásokat elfojtó „kispolgári” családban, amely abban az időben jobbfajta baloldali körökben közutálatnak örvendett. Ez az „utálkozás” eltartott egészen a hetvenes évekig, gondoljunk például Vajda Mihály és Heller Ágnes Mihály 1970-ben megjelent „Családforma és kommunizmus” című tanulmányára (Vajda és Heller, 1970).⁵

⁴ A disszertáció könyv alakban is megjelent: Erős 1986, bővített kiadása 2001.

⁵ Vajda és Heller 1998-ban a *Beszélő*-ben újra közölt cikke, és Ungváry Rudolf hozzászólása (Ungváry 1988) ma is igen tanulságos olvasmány, napjaink családpolitikai vitái tükrében.

Frommot olvasva csakhamar kiderült, hogy felfogásának alakulásában milyen jelentős szerepe volt Ferenczi Sándornak, annak a Ferenczinek, aki, szembe mert szállni Freud tekintélyével, a terápiában a kölcsönösségre és gyengédségre tette a hangsúlyt. A botránykövé vált „nyelvezavar” tanulmányában (Ferenczi 1933) – csakúgy, mint sok más írásában - rámutatott azokra a traumatizáló hatásokra, amelyek a családban, az iskolában és az egész, az egyénektől az elkerülhetetlenül szükségesnél is több elfojtást követelő társadalomban éri a felnövekvő gyermekeket. Fromm már a harmincas években Ferenczi humanizmusát állította szembe Freud autoriter attitűdjével. Ferenczi korai halála - írta "A pszichoanalitikus terápia társadalmi feltételelessége" című tanulmányában - életének tragikus befejezése volt. A Freudtól való szakítástól rettegve és ugyanakkor felismerve a Freudétól eltérő technika szükségességét, nem volt meg benne a belső erő ahhoz, hogy az utat végigjárja. Freuddal való ellentéte elvi jelentőségű: egy humánus, emberszerető, a páciens boldogságát minden körülmények között szem előtt tartó attitűd és egy apaközpontú - autoriter, legbelül emberellenes 'tolerancia' ellentéte." (Fromm 1935, 367. o.)

Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy 1988-ban a tübingeni Fromm-archívumban kutatva Rainer Funk jóvoltából hozzájutottam azokhoz a levelekhez, amelyekből kiderült, hogy Fromm milyen nagy erőfeszítéseket tett Ferenczi rehabilitálása érdekében. Megkísérelte leleplezni a „történelem sztálinista újraírása” Ernest Jonesnak tulajdonított manővereit, azt a „karaktergyilkosságot”, amelynek Ferenczi és – mellette a „A pszichoanalízis fejlődési céljait” vele együtt író Otto Rank is - áldozatul esett. (Fromm 1991; Erős 1991) Ma már persze tudjuk (a magyarul már megjelent, angolul 2013-ban megjelenő Ferenczi-Jones levelezésből)⁶ hogy Jones korántsem volt olyan mértékben „főgonosz”, ahogyan a Ferenczi-irodalomban gyakran megjelenik. Ferenczi sem volt csupán ártatlan áldozata Jones „cselszövéseinek”, de ez más lapra tartozik. Mindenesetre Fromm Ferenczi-apoteózisa indított Ferenczi életművének alaposabb vizsgálatára, amelyből - egy frankfurtiánus szemüvegen keresztül szemlélve – főként radikális társadalomkritikai szemléletét emeltem ki, és ezt fogalmaztam meg a *Thalassa* legelső számában (Erős 1990) számában megjelent cikkemben is, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan Pfitzner Rudolf elemezte ugyanitt Ferenczi társadalom-felfogásának a pszichoanalitikus technikára gyakorolt hatását. (Pfitzner 1990) E pszichoanalitikus indíttatású társadalomkritika szoros szövetségest talált a régi századforduló magyar progressziójának különféle mozgalmában, elsősorban a polgári radikálisokat és szocialistákat tömörítő Galilei-körben, és ez volt az a kapcsolat, amely Ferenczit 1919-ben, a

⁶ Ferenczi - Jones 2010, 2013.

Tanácsköztársaság alatt egyenesen a professzori székbe röpítette – hogy aztán a kormunnal együtt hatalmasat bukjon a világ első egyetemi pszichoanalitikus tanszéke.⁷

Ekkor már javában folyt a nagy nemzetközi Ferenczi-renchszász, 1986-ban megjelent Harmat Pál úttörő magyar pszichoanalízis-történeti munkája (Harmat 1986); napvilágot látott, először franciául, a nevezetes *Klinikai napló* (Ferenczi 1996). Megjelentetésre készen állt a sok kötetes Freud-Ferenczi levelezés is, amelynek magyar kiadásában azután több éven át közreműködtem.⁸ A nagy Ferenczi-rencszász itt, Magyarországon is nyomot hagyott, sőt, talán azt is állíthatjuk, hogy - kezdetben csupán rejtett csatornákon keresztül - részben innen indult ki. Mindenesre elindult egy nagy gyűjtőmunka, Hidas György, Mészáros Judit, Székács Judit, Harmatta János, Bókay Antal és sok más akkor még lelkes ifjanc részvételével, amelynek során megpróbáltuk összegyűjteni a pszichoanalízis budapesti iskolájának alapirodalmát, főbb dokumentumait, és elkezdjük feldolgozni a recepció- és hatástörténetet is. Világossá vált, hogy a budapesti iskola, és ezen belül Ferenczi tevékenysége nem csak előretolt helyőrsége volt a freudi birodalomnak, hanem egy fontos innovációs műhely, új eszmék, megközelítések kipróbálásának terepe. Ez természetesen nem csak a politikai radikalizmusban, az – 1919-ig – éles társadalomkritikai felfogásban nyilvánult meg, hanem abban is, hogy Ferenczi - elcsábulva a Freud által megtagadott csábításelmélettől - sokféle szempontból eltérő választ adott a freudi kihívásra, és kidolgozta a pszichés trauma filogenetikus és filogenetikus eredetének tanát.⁹

Mindez ráirányította a figyelmet a pszichoanalízis eredetének, kialakulásának, szellemi, tudományos, kulturális háttérének problémájára, amely a hetvenes és nyolcvanas években vált az esztétörténészek és tudományfilozófusok egyik fő témájává.¹⁰ Az eredet kérdése azért is izgalmas, mert visszavezet bennünket a tizenkilencedik század végének forrongó világába, amelyet a romantika és racionalizmus, életfilozófia és természettudomány, modernitás és hagyomány, asszimiláció és antiszemitizmus pólusai jellemeztek. A pszichoanalízis kialakulásával kapcsolatban két szélső álláspont vált uralkodóvá. Az egyik szerint a

⁷ Lásd erről részletesebben: Erős 2011.

⁸ Sigmund Freud és Ferenczi Sándor levelezése magyarul hat félkötetben jelent meg (Ferenczi és Freud 2000-2005).

⁹ Lásd részletesebben: Erős 2004; Erős és Lénárd, Bókay (szerk.) 2008; Mészáros 2008.

¹⁰ A pszichoanalízis történetéről lásd újabban: Makari 2008.

pszichoanalízis kizárólag egy Freud nevű zseniális bécsi doktor találmánya, és úgy pattant ki a koponyájából, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből; a másik szélsőség szerint pedig igazából semmi originális nincs benne, Freud mindössze annyit tett, hogy ügyesen összekompilálta mindazt, ami már benne volt Charcot-ban és Bernheimben, Fechnerben és Breuerben, Eduard von Hartmannban, Nietzscheben vagy akár Platónban. Hasonló szélsőségek jellemzik a pszichoanalízis tudományelméleti státuszával kapcsolatos vitákat is. Az egyik póluson a pszichoanalízis természettudomány, vagy legalábbis annak kellene lennie, előbb-utóbb boldogan egyesülve az idegtudományokkal, hála a tükroneuronoknak és más izgalmas agyi képleteknek, a másik póluson a pszichoanalízis hermeneutika, méghozzá - Habermas kifejezésével - *szisztematikus hermeneutika*, a tudattalan szimbólumainak megfejtése, "desiffróizása". (Erős 2010).

Az én guide-om a pszichoanalízissel kapcsolatos tudománytörténeti és episztemológiai viták dzsungelében az amerikai történész, Carl I. Schorske volt, aki „Politika és apagyilkosság Freud *Álomfejtésében*” című nevezetes tanulmányában (Schorske 1998) mutatott rá arra a kettősségre, amely Freudnak ezt a művét jellemzi. A könyv felépítése első megközelítésben tökéletesen megfelel a tudományos értekezések szokványos felépítésének: fejezetről fejezetre hatol egyre mélyebbre, újabb és újabb szempontból világítja meg az álmoknak lelki működésünkben játszott szerepét. A műnek van azonban egy kevésbé nyilvánvaló, rejtettebb, személyesebb rétege is, amelyben – a tudományos fogalmak és hipotézisek rendszerén túl – a szerző, mint szubjektum mutatkozik meg. Freud önvallomása ez, hiszen példaanyagának jelentős részét ugyanis az ő saját álmai képezik. Az önanalízis révén pedig megismerkedhetünk azokkal a kulcsélményekkel, amelyek a fiatal Freud pályafutását, emberi és tudósi fejlődését, társadalmi tapasztalatait meghatározták. Freud műve Schorske szerint a nagy vallomások sorába tartozik: mintha Szent Ágoston az *Istenállamba*, Rousseau pedig az *Az egyenlőtlenség eredetéről* szóló értekezésébe szötte volna *Vallomásait*.

Az *Álomfejtés* – mint Schorske kifejti – kulcsjelentőségű mű az Osztrák-Magyar Monarchia szellemi-társadalmi viszonyainak, mentalitásának megértéséhez is. Fontos személyes narratív forrás annak megértéséhez, hogyan reprezentálódnak és milyen tágabb, antropológiai jelentőségű következtetéshez vezetnek azok a mindennapi társadalmi tapasztalatok, amelyeket egy pályakezdő értelmiségi szerzett a tizenkilencedik század végén Bécsben. Például, hogyan működik a cenzúra, a politikai hatalom, hogyan működnek az intézményeken, a családon, a professzionális vagy informális csoportokon belüli, Michel Foucault kifejezésével mikrohatalmi viszonyok? Melyek azok az asszimilációs stratégiák, amelyeket Freud és

környezete követendőnek tart, melyek azok a dilemmák és versenyhelyzetek, amelyekkel egy pályakezdő, de nagy elhivatottságú „konkvisztádornak” szembe kellett néznie?

Az *Álomfejtés* történeti-kontextuális megfejtése alapján, amelyet itt nem részletezhetek, egy lázadás története bontakozik ki, egy fiúi és egyszersmind politikai lázadásé, amely a „gyenge apák” és az általuk fenntartott törékeny, liberális látszatok ellen irányult. Schorske szerint Freud az osztrák liberalizmus válságának kihívására reflektálva azt kívánta megmutatni, hogy a politikai konfliktusok csupán lényegtelen kísérői az apa és a fiú között zajló nagy, egyetemes drámának. A politikától való „visszavonulás”, a freudi „ellenpolitika” azonban paradox módon politikai gesztussá és kihívássá vált, mivel a pszichoanalízis a maga idejében éppen a korábbi (rendi, társadalmi, családi) kötöttségeitől megszabaduló, identitásában megrendült és azt a személyes élettörténetében újraalkotni kényszerülő modern szubjektum, a *polgári individuum* születésének pillanatát ragadta meg. A szubjektum freudi elmélete így módon a huszadik századi társadalomelméletek és politikai filozófiák egyik meghatározó viszonyítási pontjává vált. A filozófus Márkus György szerint „az egész jelenkori kontinentális filozófia bizonyos értelemben nem is más, mint a freudi örökséggel és annak teoretikus következményeivel történő szembenézés. Még jórészt akkor is ez történik, amikor nem kifejezetten és közvetlenül a freudi gondolkodás kritikai értékeléséről van szó. Freud nyomán a kortárs gondolkodás kénytelen a korai modern filozófiai hagyománytól örökölt legalapvetőbb fogalmait – például a szubjektum, a kultúra vagy a történelem fogalmát is – újraértelmezni.” (Márkus 2008, 120. o.)

A pszichoanalízist a huszadik század folyamán számos olyan kihívás érte, amelynek következtében újra kellett gondolnia társadalmi és politikai előfeltevéseit. Ezek közül az első és talán legfontosabb a szocializmus és a marxizmus volt, amelynek már a huszadik század elején Freud számos akkori követője hívőül szegődött. Mindenek előtt a szociáldemokrata Alfred Adler, aki már 1909-ben a marxizmus pszichológiájáról adott elő a bécsi pszichoanalitikus egyesület ülésén. Ferenczi korai írásai – csakúgy, mint a Galilei-körrel kapcsolatban lévő más budapesti analitikusokéi – erőteljes szocialista vonzalmakról tanúskodnak. Itt kell megemlítenem a pszichoanalízis „mostohagyermekének”, Otto Grossnak a nevét, aki már a tízes években egy rebellis, anarchista szellemű pszichoanalitikus ellenkultúrát teremtett, megelőzve André Breton, Luis Buñuel, Salvador Dalí és mások szürrealista forradalmát, amely a tudattalan művészi felszabadítását hirdette. (Friedrich 2007).

Mielőtt azonban valóban sor került volna a szocializmus kihívására, a pszichoanalízisnek szembe kellett néznie egy másik kihívással, a háború kihívásával. Az első világháború, amelyben számos pszichoanalitikus (köztük Ferenczi, Max Eitingon, Karl Abraham, Ernst Simmel) vett részt katonarvosként, a pszichés valóság traumái helyett vagy amellet a harctéren, a lövészárkokban elszenvedett traumák, a háborús neurózisok, gránátsokkok diagnózisának, kezelésének kérdéseit élezte ki. Ennek továbbgondolásaként pedig az a probléma is felvetődött, hogy a pszichoanalízis felismerései és módszerei alkalmazhatók-e, s ha igen, miképpen, tömegméretekben, háború és béke feltételei között egyaránt, nem csak ágyútürelékek, hanem a chaplini „modern idők” áldozatai számára is.¹¹ A világháború végén bekövetkezett események, az Oroszországban és Közép-Európában zajló forradalmak, a Stefan Zweig által „álomvárnak” nevezett, a biztonság látszatát nyújtó régi világ összeomlása azonban traumatikus csapást jelentett a pszichoanalitikus mozgalom számára is, mind egzisztenciálisan, mind pedig a tagok és követők életvilágának alakulását illetően. Ferenczi tömören így jellemezte a helyzetet 1918. október 4-én Freudnak írott levelében: “A mi régi világunknak, legelsősorban a Globus Hungaricusnak a felbomlása nagyon érzékenyen érinti narcizmusunkat. Jó, hogy az embernek a magyar énje mellett van még egy zsidó meg egy pszichoanalitikus énje is, amelyet ezek az események nem befolyásolnak.” (Freud és Ferenczi 2000-2005, II/2, 175. o.)

A győztes és a bukott forradalmak kihívása olyan dilemmákat vetett fel, és olyan traumatikus töréseket hozott létre a pszichoanalízis történetében, amelyeknek nyomai mind a mai napig hatnak. Mint Elizabeth Young-Bruhl és Murray Schwarz írja: „a pszichoanalízisnek vannak történetei, de nincsen története [...] A pszichoanalízis mint diszciplína még nem hozott létre olyan kollektív történelmi tudatot, amely saját történelmét traumatörténetként, törések ismétlődő mintázataként és az ezek következtében előálló torzítások történeteként fogná fel. [...] A pszichoanalízislétező történeteiből hiányzik a narratívák formájára és funkciójára vonatkozó reflexió; nem válnak igazán történelemmé a szó teljes értelmében, különféle, gyakran tendenciózus töredékekből állnak össze, mint maga pszichoanalízis történetének egésze is.” (Young-Bruhl és Schwarz, 2012, 142)

Ilyen törésvonal keletkezett a győztes, vagyis a bolsevik forradalom megítélésében. Már nem sokkal a forradalom győzelme után éles viták zajlottak pszichoanalitikusok körökben a forradalom mint „az apa elleni lázadás” mibenlétéről, például Paul Federn és Kolnai Aurél között. A bolsevizmus egyes analitikusokat szívvel-lélekkel maga mögé állított (mint,

¹¹ Lásd részletesebben: Erős 2007, 103-120.

legalábbis egy ideig, amíg Sztálin be nem tiltotta őket, Trockij kedvenceit, az orosz analitikusokat, vagy éppen Wilhelm Reichet). Mások inkább fenntartásaikat hangsúlyozták, de voltak közöttük, akik azért egy-egy „egy éjszakás kalandra” azért elcsábultak egy professzor kinevezés reményében. Freud a maga alapvető fenntartásait a bolsevizmussal szemben a húszas évek nagy kultúrakritikai műveiben fogalmazta meg, a *Tömegpszichológia és én-analízis*-ben, az *Egy illúzió jövőjé*-ben és a *Rossz közérzet*-ben, nem megtagadva egy – ambivalens – szimpátiát az „Európa és Ázsia között elterülő óriási országban” folyó „nagy kultúrkísérlettől”. (Erős 2001)

A szocialista eszme azonban – függetlenül a bolsevizmustól, vagy éppen annak dacára – tért hódított a pszichoanalízisben. Ennek adott hangot Freud „A pszichoanalitikus terápia útjai” című előadásában az 1918-as budapesti nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson. Érdeemes a szöveget kicsit hosszabban is idéznünk: „Tegyük fel, hogy valamilyen szervezet segítségével tagjaink számát sikerül oly mértékben megnövelni, hogy a népesség jelentékeny tömegeit tudnánk kezelni. Másfelől, előre lehet látni, hogy előbb vagy utóbb a társadalom lelkiismerete fel fog ébredni, és emlékeztetni fogja arra, hogy a szegény embernek ugyanolyan joga van lelki segítségre, mint amennyire ma a sebészet életmentő beavatkozásaira; és hogy a neurózisok nem kevésbé fenyegetik a közegészségügyet, mint a tuberkulózis. [...] Amikor ez bekövetkezik, intézetek vagy ambulanciák fognak nyílni, ahová analitikusan képzett orvosokat fognak kinevezni, így azok a férfiak, akik egyébként ivásra adnák a fejüket, a nők, akik korán összeroppannának nélkülözéseik terhei alatt, a gyerekek, akiknek nem csak az elvadulás és a neurózis között lenne választásuk, az analízis révén ellenállásra és hatékony munkára lennének képesek. Az ilyen kezelések ingyenesek lennének. Talán hosszú időbe telik, amíg az Állam sürgetőnek fogja látni ezeket a kötelezettségeket. A mostani körülmények ezt még tovább késleltethetik. Ezek az intézmények először magánjótékonyságból fognak indulni. [...] Technikánkat akkor majd az új feltételekhez kell igazítanunk. Nem kétlem, hogy pszichológiai előfeltevéseink a tanulatlan emberek számára is vonzóak lehetnek, de meg kell találnunk a legegyszerűbb és legkönnyebben érthető módot arra, hogy kifejtsük elméleti tanításainkat. Lehet, hogy azt fogjuk tapasztalni: a szegény ember még kevésbé kész arra, hogy megszabaduljon neurózisaitól, mint a gazdag, hiszen a nehéz élet, amely gyógyulás után vár rá, nem sok attrakciót kínál számára, a betegség viszont eggyel több indok számára, hogy segítséget kérjen. Sokszor talán csak úgy tudunk majd bármit is elérni, ha a lelki segítséget valamilyen anyagi támogatással kombináljuk, József császár módján. Terápiánknak ilyen széles körű alkalmazása azonban valószínűleg arra fog

kényszeríteni bennünket, hogy az analízis tiszta aranyát a közvetlen szuggesztió ezüstjével keverjük.” (Freud 1919, 165. o.)

Enne a - némi jozefinista beütésű - projektnek a jegyében születtek meg a húszas években Bécsben és Berlinben azok a pszichoanalitikus klinikák, pszichoterápiás tanácsadó központok, amelyek a társadalom szélesebb rétegei számára is elérhetővé tették a pszichoanalitikus „szolgáltatásokat”. E modellértékű klinikákat zömében baloldali szocialista, szociáldemokrata elkötelezettségű – analitikusok szervezték meg, mint például Eduard Hitschmann, Wilhelm Reich és mások Bécsben, Max Eitingon, Karl Abraham és Ernst Simmel Berlinben (Danto 2005). Budapesten ilyen ambulanciát – sokkal szűkebb keretek között – csak a harmincas évek elején sikerült megszervezni, Ferenczi, majd halála után Bálint Mihály vezetésével a budapesti Mészáros utcában. (Haynal 1996)

A pszichoanalízis politikailag leginkább elkötelezett „frakciója” Berlinben működött 1933-ig, Hitler hatalomra jutásáig, a weimari Németország ama markánsan baloldali szubkultúrájának részeként, amelyet többek között Döblin *Alexanderplatz*-ából vagy Gyömrői Edit visszaemlékezéseiből ismerünk. A kommunista és baloldali szocialista analitikusok között olyan neveket találunk, mint például Otto Bernfeld, Erich Fromm, Annie és Wilhelm Reich, Edith Jacobson, Barbara Lantos, Gerő György, Käthe Misch, Gyömrői Edit, és persze Otto Fenichel és az általa alapított marxista opposzió a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületen belül. Ennek a mozgalomnak a történetét Fenichelnek a norvégiai, majd amerikai emigrációból írt „titkos körleveleiből” ismerjük. Minderre persze - mint Russel Jacoby amerikai eszmetörténész könyvéből (1983) kiderül – hosszú ideig a „társadalmi amnézia” jótékony homálya borult. Csak az utóbbi években, elsősorban Fenichel körleveleinek publikálása (Fenichel 1998), valamint Elizabeth C. Danto *Freud's Free Clinics* című munkájának (2005) megjelenése után, tárult fel igazán, milyen jelentősége volt a szocialista gondolati szálnak a pszichoanalízis egész történetében.

A szocializmus eszméi meghatározó módon jelen voltak a korai cionizmus ideológiájában is, amelyre a pszichoanalízis is nagy hatással volt. Az orosz és más kelet-európai emigránsoknak a cionista ideológia és a freudi tanok közötti közvetítésben, illetve a Max Eitingon által alapított palesztinai pszichoanalitikus egyesületben játszott szerepére legújabbban Eran J. Rolnik mutatott rá *Freud in Zion* című könyvében (2012). Rolnik idézi például Chaim Weizmannt, a cionista vezetőt, aki egyik levelében ezt írta: a szegény galíciai bevándorlóknak

semmijük sincs, amikor megérkeznek Palesztinába, „csak Marx *Tőkéje* az egyik, és Freud *Álomfejtése* a másik kezükben.” (Rolnik 2012, 43. o.)

A legnagyobb kihívást a pszichoanalízis számára leginkább persze a bukott forradalmak jelentették. Ahogy Paul Lazarsfeld, az Amerikába emigrált szociológus, Fromm kortársa, írja visszaemlékezéseiben: „egy harcoló forradalomnak gazdaságtanra (Marx), egy győztes forradalomnak mérnökökre (Oroszország) egy vesztes forradalomnak pedig pszichológiára (Freud) van szüksége”. (Lazarsfeld 1969, 272. o.)

A közép-európai forradalmak vereségének okait sokan elemezték a korszak gondolkodói közül. Elég ha itt csak a *Történelem és osztálytudat*-ot író Lukács Györgyre, és más olyan kiemelkedő marxista gondolkodókra utalok, mint Karl Korsch és Antonio Gramsci, akik arra a felismerésre jutottak, hogy „alap” és „felépítmény” között nincs közvetlen megfelelés, közbeiktatódik ugyanis az a bizonyos kellemetlen, minden számítást keresztül húzó szubjektív tényező, a hamis tudat, a rossz hit, amely elhomályosítja az objektív érdekeket, és irracionális, torz társadalmi cselekvésekhez vagy éppen nem-cselekvésekhez vezet. Ellentétben azonban azokkal a filozófusokkal, akik a szubjektumot, a „hiányzó láncszemet” az elvont, hegeli értelemben vett szellemmel azonosították, a pszichoanalízissel megfertőzött frankfurtiak és kéretlen útítársuk, Wilhelm Reich elméleteikben már az empirikus, földhözragadt szubjektumot vélték megragadni, ahogyan az a szexualitás késztetéseket kora gyermekkortól elfojtó kispolgári vagy elkispolgáriasodott családokban áthatolhatatlan karakterpáncélt hordozó Leviathánná, autoriter karakterré torzul, s kilépve a politika színpadára, mintegy orgazmusként éli meg a szabadjára engedett gyűlöletet, és – Wilhelm Reich kifejezésével – a fasizmus emocionális pestisének fő hordozójává válik.

Dorwin Cartwright amerikai szociálpszichológus szerint „az a személy, aki a legnagyobb hatást gyakorolta a szociálpszichológia történetére, Hitler volt”.¹² Minden bizonnyal ugyanez elmondható a pszichoanalízisről, nevezetesen Freudról, aki *Tömegpszichológia és én-analízis* című művében már jó évtizeddel a fasizmus németországi hatalomra jutása előtt Le Bon nyomdokain „feltalálta” Hitlert, a vezért mint Leviathánt, mint szeretve gyűlölt apapótlékot, aki szoros libidinózus kötelékben, vérközösségben kovácsolja össze híveit. Aki, csakúgy, mint a „jó pásztor”, összetartja nyáját, és a tévelygőket visszatereli az akolba. Elegendő megnéznünk Leni Riefenstahl-tól *Az akarát diadala* című filmet, hogy belássuk Freud elemzésének fenomenológiai igazságát. Hitler azonban új dimenziót adott ennek a Freud által

¹² Idézi Hunyady 2009, 502. o.

ábrázolt protofasiszta tömegpszichológiának azzal, hogy a chimérikus antiszemitizmust, a zsidók megsemmisítését, mint végső célt a Harmadik Birodalom alapkövévé tette. A hitleri antiszemitizmus kihívása személyükben is súlyosan érintette a pszichoanalitikusokat. Akik zsidók voltak, azért mert zsidóknak minősültek, függetlenül személyes identitásuktól; akik pedig nem voltak zsidók, gyakran a mentés vagy a kollaboráció nehéz, szinte feloldhatatlan dilemmája elé kerültek (gondolok itt Ernest Jones szerepére a német pszichoanalitikus egyesület átmentésére, illetve zsidó származású tagjainak kimentésére tett kísérleteiben.) Az antiszemitizmusra adott klasszikus pszichoanalitikus válasz Freud talán legvitatottabb műve, a *Mózes és az egyistenhit*, amely – az *Álomfejtés*hez hasonlóan - az önvallomást ötvözi az antropológiai és mítosztörténeti elemzéssel. Ha az *Álomfejtést* egy „családregény” elejének tekintjük, akkor a *Mózes*t e „családregény végéként” foghatjuk fel, Freud önmitológiájaként, amely összekapcsolódik a judaizmus traumatikus mitológiájával. A *Mózes* sokat elárul Freud saját zsidó identitásának feloldhatatlan ambivalenciáiról, egyszersmind a legtöbb pszichoanalitikus antiszemitizmus-elemzés szisztematikus vakfoltjairól: a történelmi, társadalmi és ideológiai tényezők, a csoportközi viszonyok elemzésének hiányáról. Ez a téma persze külön előadás tárgya lehetne. Itt csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy antiszemitizmus kihívása alapjaiban és mindmáig ható módon érintette a pszichoanalízist. (Frosh 2005)

Ez megmutatkozik abban is, hogy a második világháború után – hosszabb lappangási idő elteltével - a pszichoanalitikusok is foglalkozni kezdtek az antiszemitizmus következményének, a Soának rövidebb és hosszabb távú hatásaival, a túlélő-szindrómával és a transzgenerációs traumaátadás kérdéseivel. A téma felvetése önmagában is politikai tett volt, gondoljunk például Virág Teréznek a nyolcvanas években megjelent írásaira túlélőkről és azok gyermekeiről.¹³A holokauszt mint egykor megtörtént esemény és mint átélt, újra meg újra átélt és újraírt történet azonban nem csupán az egyén (az érintettek és leszármazottjaik), hanem az egész társadalom szintén traumatizál: az áldozatok mellett a tetteseket és a semleges kívülállókat, a „bystandereket” is traumatizálja. Ez pedig felveti a kollektív felejtés, a szégyen, a gyász, a büntudat és felelősség, illetve a kollektív emlékezés és trauma-feldolgozás kérdését, amelyre Németországban először a hatvanas évek végén a Mitscherlich-házaspár próbált válaszolni a *Gyászra való képtelenség*-ben és az *Apa nélküli társadalom*-ban. A holokauszt-trauma reprezentációjának kérdése azóta a legkülönbözőbb

¹³ Lásd pl. Virág 1996.

tudományterületeken (történelem, filozófia, irodalomtudomány) vált újabb reflexiók és viták tárgyává.

Mitscherlichék a német társadalom gyászra és szembenézésre való képtelenségével magyarázzák a hatvanas években a maga teljes pompájában kivirágzó német ipari és fogyasztói társadalom visszasságait - a morál relativizálódását, az előítéletes és intoleráns magatartásformák (a politikai szélsőségek, a terrorizmus stb.) újbóli megjelenését, a politikai passzivitást és apátiát, az autoritáshoz való ambivalens viszonyt stb. Mindez átvezet bennünket a második világháború utáni pszichoanalitikus orientációjú társadalomkritikához, amelynek fő témája az elidegenedett, eldologiasodott társadalmi és interperszonális viszonyok bírálata, a „szabadság elől való menekülés” (Fromm), a Marcuse-féle „egydimenziós társadalom”, és „represszív deszublimalizáció”, „az önimádat társadalma” (Christopher Lasch), a tömegkultúra és –média mindent átható uralma, amelyet Adorno „negatív pszichoanalízisnek” nevezett. A kapitalizmus- és modernitás-kritika eme témái újra és újra visszaköszönnek a legkülönbözőbb politikai, szociológiai és pszichoanalitikus diszkurzusokban is. Jó példa erre Lust Iván *Vágy és hatalom* című könyve. (Lust 2009).

Az utóbbi évtizedekben a pszichoanalízist ért politikai kihívások közül talán a legfontosabb a modern feminizmus kihívása volt, amely alapjaiban kérdőjelezte meg Freudnak és kortársainak a női szexualitásra, a szexuális fejlődésre, általában a gender-viszonyokra vonatkozó elképzeléseit. A pszichoanalízis feminista kritikája, illetve a feminista pszichoanalízis azonban (ahogyan Hélène Cixous, Juliet Mitchell, Jessica Benjamin, Judith Butler és mások munkásságában megjelenik) nem csupán a patriarchális férfiuralom hatásaira, a nők alárendelt helyzetére mutatott rá (mind a társadalomban, mind pedig a pszichoanalitikus diszkurzusban), hanem felhívta a figyelmet a „másik” társadalmi stigmatizálásának és kirekesztésének (rasszizmus, idegengyűlölet, homofóbia, stb.) azon rejtett, tudattalan gyökereire és mechanizmusaira, amelyekre a mainstream pszichoanalízis nem szánt kellő figyelmet, sőt, terápiás hozzáállásában olykor reprodukálta is őket. (Csabai és Erős 2000)

A feminizmus kihívása elválaszthatatlanul összekapcsolódik a „posztmodern” kihívásával, amely számos ponton érintette, sőt felforgatta a pszichoanalízis elméletét és gyakorlatát is. Lacan pszichoanalízise újraértelmezte a vágy fogalmát, rámutatva a nyelv és a tudattalan törvényeinek azonosságára, a vágnak a nyelv és diszkurzus általi meghatározottságára, és a szubjektum önmagától való fundamentális elidegenedtségére, amely a „tükörfázis” illuzórikus azonosulásai során jön létre. Foucault pedig új értelmezést adott a hatalom

fogalmának, amely az ő felfogásában nem valamiféle központi, felülről lefelé ható erő, hanem olyan tényező, amely észrevétlenül működik minden intézményes és személyes viszonyban, beleértve a terapeuta és a kliens viszonyát is. Vágy és hatalom viszonya, ez az a kulcskérdés, amely a pszichoanalízis elméleti alapfogalmainak újragondolására készíthetnek bennünket. Vajon pusztán „vágy-gépek” vagyunk-e, alárendelve a kapitalizmus logikájának, ahogyan Gilles Deleuze és Guattari állítja *Anti-Oedipus* című művükben? (Deleuze és Guattari, 1972) Vagy pedig, a „posztmodern fordulat” után, létrejöhet egy képességünk arra, hogy ironikusan tekintsünk önmagunkra, elfogadva Richard Rorty tanácsát, aki szerint Freud a lélek platóni részeit egymás beszélgetőpartnerévé tette? (Rorty 1993)

Ebben az értelemben érdemes volna újragondolni Ferenczi eszméinek mai, lehetséges politikai és társadalmi kihívásait és implikációit. Egykori radikális technikai és elméleti elgondolásai a tárgykapcsolati és relacionista pozíciókra gyakoroltak megtermékenyítő hatást. Ezek azok az irányzatok, amelyek a pszichoanalízist a második világháború utáni nyugati demokráciák és jóléti államok képére formálták. A pszichoanalízis azonban ma is többet tud mondani a politika irracionálizálásáról, az antidemokratikus rendszerek, zsarnokságok és totalitarizmusok pszichológiai alapjairól és e rendszereknek az egyénekre és közösségekre gyakorolt traumatikus hatásáról, mint a demokráciáról, amely adott esetben ugyancsak súlyos frusztrációkkal, (ön)korlátozásokkal járhat, de a traumákat képes felfogható és kibeszélhető, feldolgozható veszteségekké alakítani. De vajon van-e egyáltalán esélye a demokráciának térségünkben, amelyet hiányállapotok, elfojtások és tagadások, a bibói értelemben vett politikai hisztériák szekvenciái kísérnek végig?

A Vezér vagy vezéreszme, a „Nagy Másik” által nyújtott biztonság elvesztését ugyanis nem könnyű pótolni. Ahogyan Slavoj Žižek írja „A Nagy Másik nem létezik” című tanulmányában: „a nagy Másik visszavonulásának első paradoxonja az úgynevezett ’panaszskultúrában’ érhető tetten, melynek háttérében a *ressentiment* logikája áll: ahelyett, hogy felszabadultan ünnepelné, hogy a nagy Másik nem létezik, a szubjektum a Másikat okolja kudarcáért és/vagy tehetetlenségéért, mintha a Másik lenne a felelős azért, hogy nem létezik, azaz mintha a tehetetlenség nem lenne megfelelő kifogás. Minél inkább ’narcisztikus’ a szubjektum felépítése, annál inkább hibáztatja a nagy Másikat, kierőszakolva a tőle való függőséget.” (Žižek 1998, 36. o.) A „Nagy Másik” eltűnését sok „kis Másik” felbukkanása követte. A nagy történelmi elbeszélések hanyatlása nyomán megjelenik a - Lust Iván *Vágy és hatalom* című könyvének kifejezésével - mutáns autoritás, amely „az őt elfogadóknak identitást, odatartozást, közösségi létet, értelmi biztonságot, a szégyen-büszkeség tengely

mentén történő elmozdulást és más lélektani szükségleteik kielégítését kínálja. A mutáns autoritás saját megmentési és megmenekülési, valamint nagyzásos fantáziáit össze tudja olvasztani egy adott társadalmi-történelmi helyzet fontos problémáival, mintegy közös megoldást találva mindkettőre. Politikai terepen a közhangulat bizonytalan formáiban artikulálódó szükségletekre – elemi biztonságigény, a töredezettség érzés csökkentése, identitáserősítés – tud vonzó választ adni. Ennek érdekében főként a bonyolult és ellenmondásos gazdasági-politikai valóságot leegyszerűsítő, a népmese és a mítosz történet szerkezeti sémáit alkalmazó politikai mítoszokat veszi igénybe, amelynek főmótvumai a Jó és a Rossz küzdelme, a haza, a vér és az anyaföld témái.” (Lust 2009, 293. o.)

Ezeknek a politikai mítoszoknak a felfejtéséhez és leleplezéséhez nélkülözhetetlen a pszichoanalízis hozzájárulása is.

The essay overviews the transformations of its images of society, of its representations of social and political processes inherent to psychoanalysis in the past hundred years. Starting out from the critical theory of the Frankfurt School, from the works of Adorno, Erich Fromm and Wilhelm Reich, it deals with the problem of power orientation and authoritarianism. It examines the challenges of some twentieth century political theories and ideologies (like Marxism, socialism, feminism, postmodern thinking) for psychoanalysis. Finally, it raises the question: after the experiences of historical traumata and totalitarian dictatorships, what psychoanalysis can say about the non-traumatic, democratic social processes.

Key words: power, politics, authoritarianism, critical theory.

IRODALOM

Adorno, Th. W.–Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950): The Authoritarian Personality. New York, Harper and Brothers.

Cocks, George C. (1985): Psychoanalysis in the Third Reich: The Göring Institute. New York. Oxford University Press.

Csabai Márta, Erős Ferenc (2000): Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei. Budapest Jósöveg Kiadó,

- Danto, Elizabeth Ann (2005): Freud's free clinics: Psychoanalysis and social justice 1918–1938. , New York, Columbia University Press.
- Deleuze, Gilles–Guattari, Félix (1972): Capitalisme et schizophrénie 1. – L'Anti-Œdipe. Paris, Editions de Minuit.
- Enyedi Zsolt – Erős Ferenc ([szerk.] (1999): Authoritarianism and prejudice. Central European Perspectives. Budapest, Osiris.
- Erős Ferenc (1990): A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához. Thalassa (1), 1: 13-19.
- Erős Ferenc (1991): A történelem sztálinista újraírása. Thalassa (2), 1: 92-97.
- Erős Ferenc (1986): Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. Budapest, Gondolat.
- Erős Ferenc (2001): Analitikus szociálpszichológia. Budapest, Új Mandátum.
- Erős Ferenc (2004): Kultuszok a pszichoanalízis történetében (Egy Ferenczi-monográfia vázlat). Budapest, Józseveg Kiadó.
- Erős Ferenc (2007): Trauma és történelem. Budapest, Józseveg Kiadó.
- Erős Ferenc (2010): Test, lélek, emlékezés - a metapszichológiai problémák tükrében Lélekelemzés 5. (1) 9-23.
- Erős Ferenc (2011): Pszichoanalízis és forradalom. Budapest, Józseveg Kiadó.
- Erős Ferenc–Lénárd Kata–Bókay Antal [szerk.] (2008): Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról. Budapest, Thalassa Alapítvány.
- Fábián Zoltán (1999): Tekintélyelvűség és előítéletek. Budapest, Új Mandátum.
- Fenichel, Otto (1998): 119 Rundbriefe (1934-1945). Elke Mühlleitner , Johannes Reichmayr (szerk.). Frankfurt/M – Basel, Stroemfeld-Verlag.
- Ferenczi Sándor (1933): Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: A pszichoanalízis és modern irányzatai. (Szerk.: Buda Béla), Budapest, Gondolat, 1971.
- Ferenczi Sándor (1996): Klinikai napló 1932. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferenczi Sándor - Ernest Jones (2010): Levelek. In: Erős F., Kovács A. és Székács J. (szerk.): Ferenczi Sándor levelezése Ernest Jonesszal és Georg Groddeckkel. Budapest, Thalassa Alapítvány – Imágó Egyesület.
- Ferenczi, Sándor, - Jones Ernest (2013) : Letters 1911-1933. Edited by Ferenc Erős, Judit Székács-Weisz, Ken Robinson. London, Karnac.
- Freud, Sigmund (1919): Lines of Advance in Psycho-Analytic Therapy. In: The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. London, The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, 1966. Vol. 17:157–168.

- Freud, Sigmund–Ferenczi Sándor (2000–2005): Sigmund Freud – Ferenczi Sándor Levelezés. 1908–1933. I, II, III. kötet. Szerkesztette: Ernst Falzeder, Eva Brabant, Patrizia Giampieri-Deutsch, Haynal André tudományos irányításával. A magyar kiadást sajtó alá rendezte és szerkesztette Erős Ferenc és Kovács Anna. Budapest, Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó.
- Friedrich Melinda (2007): Otto Gross lázadása. *Thalassa* (18), 2-3: 121-139.
- Fromm, Erich (1935): Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. *Zeitschrift für Sozialforschung* 4, no. 3. 365-397.
- Fromm, Erich (1991): Pszichoanalízis: tudomány vagy párhúség? *Thalassa* (2), 1: 98-104
- Frosh, Stephen (2005): Hate and the „Jewish Science”. *Anti-Semitism, Nazism and Psychoanalysis*. London, Palgrave/Macmillan.
- Harmat Pál (1986): Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Bern, Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem Újabb kiadás: Sopron, Bethlen Gábor Kiadó, 1994.
- Haynal, André (1996): Viták a pszichoanalízisben: Freud, Ferenczi, Bálint. Budapest, Thalassa Alapítvány – Cserépfalvi.
- Heller Ágnes, Vajda Mihály (1970): Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, október, 1655–1665.
- Hunyady György (2010). *A társadalmi közérzet hullámverése* Budapest, Napvilág.
- Jacoby, Russel (1983): *The Repression of Psychoanalysis. Otto Fenichel and the Political Freudians*. New York, Basic Books.
- Laswell, H. D. (1930): *Psychopathology and Politics*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lasswell, H. D. (1946): *Psychoanalysis and Politics*. *Am. J. Psychoanal.*, 6:64-65.
- Lazarsfeld, Paul (1969): An episode in the history of social research. In: Fleming, Donald and Bailyn, Bernard (eds.): *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930-1960*. Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press.
- Lust Iván (2009): *Vágy és hatalom*. Budapest, Lélekben Otthon Kiadó.
- Makari, George (2008): *Revolution in Mind. The creation of psychoanalysis*. London, Gerald Duckworth.
- Márkus György (2008). A trauma és filozófiai ellenstratégiái. *Aspecto filozófiai folyóirat* I. év. I. sz. 101-122.
- Mészáros, Judit (2008): „Az Önök Bizottsága”. Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pfítzner Rudolf (1990): Gondolatok Ferenczi Sándor társadalomfelfogásának a pszichoanalitikus technikára gyakorolt hatásáról. *Thalassa* (1), 1: 20-30.
- Reich, Wilhelm (1933): *Massenpsychologie des Faschismus*. Kopenhága–Prága–Zürich, Sexpol Verlag.

Rolnik, Eran J.(2012): Freud in Zion. Psychoanalysis and the Making of Modern Jewish Identity. Karnac, London.

Rorty, Richard (1993): Freud és a morális reflexió. In: Erős Ferenc és Szummer Csaba (szerk.): Filozófusok Freudról. Budapest, Cserépfalvi. 181-209.

Schorske, Carl E. (1998). Politika és apagyilkosság Freud *Álomfejtésében*. In uő. *Bécsi századvég*. Budapest, Helikon, 164–186.

Ungváry Rudolf (1998): Mit ér a hit, ha politikai? Beszélő 3. 1. 53-62.

Virág Teréz: (1996): Emlékezés egy szederfára. Budapest, Animula Egyesület - KÚT.

Young-Bruehl, Elisabeth and Schwartz, Murray M. (2012): Why Psychoanalysis Has No History. *American Imago*, Vol. 69, No. 1, 139–159.

Žižek, Slavoj (1998): "A nagy Másik nem létezik". *Thalassa* (9), 2-3: 34-50.